

Tallár Ferenc CSATÁROZÁSOK KOMP-ORSZÁGBAN

Nem mondom újat azzal, hogy az Európai Unió válságban van. Olyan mély válságban, hogy még a hasonló esetekre tartogatott bölcsesség sem tűnik igazán megnyugtatónak: „az Unió mindig is válságokon keresztül haladt előre”. Mert hogy merre is lenne ez az „előre”, jelenleg egyáltalában nem magától értetődő. A sokat emlegetett európai szolidaritás, a felvilágosodás és a humanizmus hagyományaira épülő, szintén sokat emlegetett „európai értékközösség” viharos gyorsasággal épül le, s ami mögüle előbukkan, nem sok jót ígér. Az autoriter nacionalizmusok irányába mutató tendenciák ma már nem korlátozhatók Európa keleti felére, és nagyon úgy néz ki, hogy az ún. liberális demokráciák alkonya csak igen szűk rétegben, az elmúlt évtizedek bal- és jobboldali középpártjaiból álló politikai elitben, szóval csak az establishmentben vált ki riadalmat.

történelmi véletlen

Könnyebb lenne az establishment helyzete, ha mindezt a menekült vagy migrációs nyomás, azaz – úgy mond – Európán *kívüli*, történelmi véletlenek számlájára írhatná. A menekültválság, továbbá az etnonacionalista indulatokat felszító politikai machinációk bizonyos mértékig hozzájárultak, hogy a válság akut szakaszba lépett. De hogy mi közeleg, jó ideje látható volt. A nacionalizmussal vagy populizmussal aligha vádolható Habermas Európa alkotmányáról írott esszéje előszavában már 2011-ben leírta, hogy „a tagállamok nemzeti költségvetései számára közös megegyezéssel előírt stabilitási kritériumok ordoliberalis álma semmivé vált. A közös politikai akaratképzést feleslegessé tenni és a demokráciát kordában tartani hivatott 'mechanizmusok' gondolata működésképtelen... Ma már mindenki szerkezetileg hibásnak tartja azt a valutauniót, amelyben a politikának nincsenek meg a szükséges kormányzási kompetenciái.”

A válság jelenlegi formájában nem a 2008 óta tartó pénzügyi-gazdasági válság újabb állomása csak, hanem a *szolidaritás* válsága is, azaz politikai válság. Világosan jelezte ezt már a görög adóságkrízis rendkívül ellenszenves, csúsztatásokkal és zsarolásokkal teli uniós kezelése és a körülötte gomolygó mindenféle indulat. De ezt jelzi a „kordában tartott” demokráciából kitörő, szélsőjobb- vagy szélsőbaloldalinak, máskor populistának nevezett pártok térnyerése is. Ezek ugyanis – szemben az establishment pártjaival – hosszú idő után újra valami olyasmit művelnek, amit – függetlenül attól, hogy egyetértünk vele, avagy sem – politikának lehet nevezni.

Az Európai Unió országait évtizedek óta irányító, ún. bal- és jobbközép pártokat ezzel szemben tétováság és tehetetlenség jellemzi. A német kereszténydemokrata és szociáldemokrata pártok kormánykoalícióját, a nagykoalíciót nehéz másként értelmezni, mint e tétováság, a perspektívátlan gyümölcsét. A program: csak nehogy bármi is megváltozzon. És tényleg. Az intő jelek ellenére az EU foglya marad egy valutaunió, amelyhez hiányzik az európai szintű politikai felhatalmazás és a kormányzási képesség. Az Európai Parlament és az Európai Bizottság erőtlenség, a nemzetek állam- és kormányfőit összefogó, demokratikus politikai legitimitással nem rendelkező Európai Tanács szürke zónájában pedig átláthatatlan alkudozások során jogilag értelmezhetetlen megoldások születnek, amiket azután szankciós fenyegetésekkel igyekeznek – egyre kevesebb sikerrel – érvényesíteni. Az eredmény egy bürokratikus, politikai legitimitással alig rendelkező, kevésbé hatékony irányítási rendszer, ami mögött egyre inkább a nemzeti különérdekek érvényesítése a tét. A helyzetet csak tovább bonyolítja Nagy-Britannia kilépésének lebegtetése, vagy a visegrádi országok egyre nyilvánvalóbb „engedetlensége” és az ukrán válság.

Mindez Magyarországon, és tágabban Kelet-Európában annyiban kap különleges színezetet, hogy egy évszázadok óta tartó küzdelem dramaturgiájába ágyazva kerül terítékre, ami az igazi kérdéseknek még a felvetését is ellehetetleníti. Az idealizált Európával, az idealizált Nyugattal azonosított Európai Unió vagy valamiféle „szent tehén”, melyet csak csodálat és áhítat illethet, vagy az idegen hatalmak trójai falova, közénk csempészett szörnyeteg, melyet viczorogva kerülgetünk. Az Unió krízise ezzel a köldöknéző belpolitikai küzdelem pusztá eszközévé vált. Aki baloldali, aki demokrata, aki elkötelezett a modernitás és a felvilágosodás értékei, a polgári és emberi jogok mellett, akiben még él a szabadság vágya, az az Uniót (Európát) támogatja. Akinek kétségei vannak, az áruló, a „civilizált világból” önmagát kirekesztő bennszülött, akit irracionális vágyak, történelmi révületek, a szocializmusból örökölt átkos mentalitás vagy éppen barbár, gyilkos szenvedélyek vezetnek a faszálódás felé. És

persze hasonlóképpen a másik oldalon is. Aki az Unióra szavaz és „ejrópázik”, az a nemzeti szuverenitás és a magyar emberek árulója, kozmopolita és kommunista, a multinacionális cégek ügynöke és az ország kiárúsítója, hazátlan, önző, nemzetietlen bitang. Vagy egyszerűbben és rövidebben: mindkét oldal tolvaj gazemberek bandájának tartja a másikat.

harci kiáltások és csatadalok

Ebben a kölcsönös, a másik oldal (a másik Magyarország) megsemmisítésére törő acsarkodásban nem könnyű feltenni a kérdést, tulajdonképpen *mi is lenne* az Európai Unió, vagy *mit is jelentene* az elmúlt évtizedek liberális demokráciájában a demokrácia. A kérdéseket elnyomják a harci kiáltások és csatadalok. A legszomorúbb, hogy ez a – nem egyszer polgárháborúig fokozódó – küzdelem reménytelennek látszik. Talán emlékszünk még Cseh Tamás legendás sorára: „csak tíz év múlva ne ez a dal legyen”. Nos, tíz év, húsz év, harminc év után még mindig ugyanazt a dal halljuk-énekeljük. És már száz éve, kétszáz éve is ezt daloltuk, gondoljunk a kurucokra és a labancokra, Kossuthra és Széchenyire, Jászira és Tisza Istvánra, az urbánusokra és a népiekre, a kozmopolitákra és a nacionalistákra, a komp-ország két partján állókra.

De folytonosan riadót fújva hiába adjuk elő évszázadok óta ugyanezt a harci játékot, a jelek szerint még mindig nem értjük, vagy legalábbis úgy teszünk, mintha nem értenénk a lényegét, mert annak nem lenne közvetlen haszna abban a küzdelemben, amit itt és most végig kell harcolnunk, ha kő kövön nem marad is. Ameddig a megértésben elme gyünk, az egyrészt valamiféle nemzetkarakterológiáról és „magyar sorsról” szóló beszéd: ilyenkor kerül elő a szabad keleti sztyeppék szárnyalásához szokott „volgai lovas” szerencsétlen találkozása a hegyek közé zárt Nyugat szűklátókörű pragmatizmusával. A másik oldalon úgy jelenik meg ugyanez, mint a „művelt Nyugat”, a „civilizált világ” szembeállítás a bennszülöttek szittyá nacionalizmusával, szóval mint egy felvilágosító elit gögösen leereszkedő, Kelet-Európára szabott orientalizmusa. Igényesebb változatban ilyenkor hivatkozunk a magyar – és kelet-európai – fejlődés megkésetttségére, a nyugatias minták hiányára vagy hiányos mintázatára, s a hiányzó polgárság, polgári életformák nem szerves, hanem *külső* eredetére. Ahol is persze kérdés marad, hogy az elmúlt századok miért nem voltak elegendők a „késés” behozására, az időközben azért csak beérkezett nyugatias struktúrák szervezésére. Mégis vissza a magyar karakterhez? A magyar fátumhoz? Az éretlen „magyar emberekhez”?

Komp-ország metaforája, melyben az elbeszélő nézőpontjának megfelelően a gonosz erők hol a nyugati, hol a keleti parton tűnnek fel, igen tanulságos. A metafora képi sugallatát csak annyiban kellene kiegészíteni, hogy a Kelet és Nyugat között húzódó folyó, amin kis komp-országunk imbolyog, nem egymástól független partokat választ el. De ezt most értsük szigorúan úgy, hogy nem *itt* van Magyarország (vagy Közép-Európa), *ott* meg, a túlsó parton a Nyugat, és az egyik fejlődik az egyik oldalon, a másik meg elmarad a másikon. Vagy másként fogalmazva: nem arról van szó, hogy a keleti parton *megkésett* a fejlődés, azaz csak össze kéne most már kapnunk magunkat végre, közben bizton számítva a nyugati part jóindulatú segítségére. Nem. Magyarország egy *félperifériás* régióban helyezkedik el, melynek elmaradottsága (relatív szegénysége) szorosan összefügg a nyugati *centrum* fejlődésével (gazdagságával). Mondhatnánk: az egyik azért tud fejlődni, *mert* a másik elmarad.

Vagyis arra teszek javaslatot Braudellel, Wallersteinnel és sokakkal – például a Helyzet Műhely illetve a Fordulat folyóirat kitűnő, 21. számának szerzőivel – egyetemben, hogy változtassuk meg az elemzés keretét. Magyarországot ne önmagában vizsgáljuk, ne önmagában hasonlígtassuk a „civilizált Nyugathoz” vagy a fejlett Európai Unióhoz, hanem tekintsük a kettőt az egységes *világrendszer*, a kapitalista *világgazdaság* részének. És ha már baloldalinak (nota bene *európai* baloldalinak) tartjuk magunkat, tegyük eleget a baloldaliság minimális feltételének, és engedjük meg magunknak a kapitalizmus legalább szerény kritikáját: a kapitalista világgazdaság működési elvéből következően a versenyelőnyök a centrumban éppúgy akkumulálódnak, mint a versenyhátrányok a periférián, s a létrejövő különbségek a *longue durée* (hosszú időtartam) tanúság szerint szinte behozhatatlanok.

a profit

A piaci szabad verseny ideológiája mögött meghúzódó sporthasonlat ugyanis félrevezető. Persze, hogy egy fair futóversenyen a leggyorsabb és legkitartóbb futó győz. Amit a győzelméért kap, az egy medál, de ettől ő még nem lesz gyorsabb, ahogy a vesztes sem lassabb. Nem így a piaci versenyben, ahol a győztest nem medál jutalmazza, hanem a profit: a befektetett tőkén felüli, további gazdagság (további befektethető tőke), míg a vesztes veszít beruházható tőkéjéből. Így a következő körben az esélyek már nem egyenlők, és a győztes, növekvő ereje birtokában, mindent meg is tesz azért, hogy az akkumulálódó egyenlőtlenségeket fenntartsa. Braudel is határozott különbséget tesz piac és kapitalizmus között. Mert a tradicionális, helyi vagy merkantilista módon szabályozott piac „transzparens cseréjével” szemben a kapitalista világgazdaságot éppenséggel a kvázi-monopóliumok kiépítéséhez vezető, a szabályozás alól kibúvó, *egyenlőtlen cserék* jellemzik.

A kapitalizmus, mondja Wallerstein, olyan küzdőtéren működik, mely hatalmasabb annál, semhogy bármilyen politikai entitás képes lenne teljes egészében ellenőrzést gyakorolni fölötte, s egységes birodalomná szervezni. Hogy nincs átfogó politikai struktúra alá rendelve, nem hiányossága, hanem feltétele a kapitalista világgazdaság működésének. Egy társadalmi berendezkedésbe ágyazott, átfogó politikai struktúra azzal fenyegetne ugyanis, hogy saját, *társadalmi* szükségletei alá rendeli a tisztán *gazdasági-piaci* logikát követő, s ezzel minden társadalmi rendet folytonosan aláásó („forradalmasító”) tőke egyetlen prioritását, a vég nélküli felhalmozást. A kapitalista gazdaságnak ugyan szüksége van az államokra, az államközi rendszerre és a hegemon hatalmak periodikus megjelenésére, de a tőke alapvető célja nem ezeknek a struktúráknak a fönntartása. A prioritás mindig a tőke vég nélküli felhalmozása marad, és e cél megvalósításának kiváló közege a politikai és kulturális dominancia szüntelenül *áramlásban* lévő, *hálózatos* rendszere. Ennek keretén belül a tőke szabadon manőverezhet, megszerezve az államok támogatását, de ugyanakkor kibújva túlzott dominanciájuk, a tőke szempontjából másodlagos, társadalmi elkötelezettségeik követelményei alól.

A szabad piac és a szabad verseny liberális elmélete, konkrétan ennek klasszikusa, Adam Smith nyugodtan kiindulhat a kapitalizmus olyan képéből, melybe csak individuális versenyzők, tőke- és munkaerőtulajdonosok férnek bele, és éles kritikával illethet minden politikai-állami beavatkozást. Adam Smith és a szabad piac *ideológiája* ezt tényleg nyugodtan megtehetette, mert a háttérben ott volt a brit világbirodalom, a gyarmatok, gyarmati adminisztrációk, hadseregek és flották, meg az olyan intézmények, mint a Brit Kelet-Indiai Társaság, vastagon kistafírozva monopóliumokkal, melyekhez később kormányzati és katonai előjogok is társultak. És ugyanígy: a centrum vezető államai bármikor megkövetelhetik a piacok megnyitását (liberalizálását), miközben protekcionista eszközökkel védelmezik saját piacaikat.

A félperifériának – szemben a perifériával – persze kétségkívül ugyanúgy származnak előnyei a centrumhoz fűződő kapcsolatából, mint ahogy származnak hátrányai is. Ezzel vissza is értünk kom-országhoz és Kelet-Európa önmagával állandó harcban álló, *kettős társadalmi*hoz.

Arrighi nyomán azt mondhatjuk, a „rendszerkonform”, azaz a tőkés fejlődés útján járó félperifériák, így Magyarország előtt is, lényegében két lehetőség nyílik.

1) Vagy igyekeznek elkerülni *kirekesztésüket* a világpiacról, azaz egy többé-kevésbé biztos helyet találni maguknak a világ munkamegosztásában, s vállalják ennek negatív következményeit. Liberalizálják piacaikat és megnyitják a külföldi tőke jelentős beáramlása előtt, ami természetesen osztalékok és kamatok formájában a profit kiáramlásával jár együtt, valamint vállalják a szakosodást olyan alacsony jövedelmű munkát megtestesítő áruk exportjára, melyek fejében magas jövedelmű munkát megtestesítő árut importálnak.

2) Vagy a félperiféria *kizsákmányolását* igyekeznek elkerülni, és ezért – nem törődve a komparatív előnyökkel – belső fejlődést erőltetnek. Ennek beruházásaihoz azonban nem áll rendelkezésre a megfelelő tőke, így az csak az állam túlsúlyával és a saját lakosság kizsákmányolásával, továbbá a belső kizsákmányolást kompenzáló nacionalizmussal válik elérhetővé. Mindkét út – teszi hozzá Arrighi – magában hordozza saját korlátait. A

kirekesztés elleni küzdelem a félperiférikus országok intenzívebb *kizsákmányolásához* vezet, míg a *kizsákmányolás* elleni küzdelem a gazdagabb piacokról, illetve a csúcstechnológia innovációból való *kirekesztéshez*.

Ha a kuruc–labanc, népi–urbánus csetepaték porfelhőjéből egy percre kidugjuk fejünket, nem tűnik különösebben kockázatosnak azt állítani, hogy a *longue durée* tanúsága szerint Magyarország – legalábbis a „második jobbágyság” óta, amikor a nyugati centrumországok, elsősorban a Habsburg Birodalom mezőgazdasági beszállítójává vált – mindig e két út egyikén bukdácsolt, s e két lehetőség mentén alakult ki (Erdei Ferenc kifejezése ez) Magyarország „kettős társadalma” is: egy „bennszülött történeti nemzeti társadalom”, és mellette a modern polgári társadalom „gyarmatias képződménye”. Hogy aztán ez a „kettős társadalom” milyen konkrét formát ölt, s melyik úton indul éppen el, az messzemenően függ az éppen adott külső keretektől (Habsburg Birodalom, dualizmus, német orientáció, szovjet birodalom, Európai Unió). Az is nyilvánvaló, hogy a társadalom különböző rétegei és osztályai vallási és etnikai hovatartozásuk, kulturális tradícióik, továbbá saját érdekeik és lehetőségeik szerint tartanak az egyik vagy a másik irányba, hogy ott építsék fel a magyar nemzet általuk „elképzelt közösségét” – mely következetesen kizárja a másikat.

kettős társadalom

De akárhogy is, a „kettős társadalom” mindig újra visszatér. Magyarországon a gazdaság és a társadalmi szerkezet – írja Szalai Erzsébet – a kapitalizmus újkori szakaszában is „kettős jelleget ölt: szemben áll egymással egy, a világpiachoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúrájú centrumkapitalista szervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelészervezési modell és arra épülő életstílus.” De miközben ez a két társadalom politikailag és kulturálisan egymásnak feszül, komp-ország fedélzetén – a kiváló, ám jórészt elfeledett ifj. Leopold Lajos kifejezésével élve – csak egy *színlelt kapitalizmus* jelenik meg, melyben „egy-egy kormányférfi jövése-menése... iránytszabó koefficiens” a tőke számvetésében: a „politikai konstellációnak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági konjunktúrának.” *Nota bene*, Leopold mindezt nem ma írta, hanem az I. világháború idején, a hazai modernizáció aranykorának tartott dualizmus világáról.

Újra hangsúlyozni kell azonban: a „bennszülött történeti nemzeti társadalom” konzervatív, rendies jellegét, vagy a magyarországi kapitalizálódás „gyarmatias” és „színlelt” vonásait nem tekinthetjük minden további nélkül megkésettységnek vagy elmaradottságnak a kapitalizmus nyílegyenes fejlődési útján. Ha a modern világgazdaság *egészében* értelmezzük az „elmaradottság” hasonló jelenségeit, Braudel nyomán olyan magyarázathoz jutunk, amely gyökeresen eltér a megszokott, *időbeli egymásutániságot* tételező modelltől (feudalizmus, kapitalizmus, illetve rendies és polgári társadalom).

A kapitalista világrendszer dinamikáját – mondja Braudel – éppen a különböző, fejlett és elmaradott, centrumhoz és perifériához tartozó elemek „szabályos rétegzettsége” biztosítja – a *szinkronizmus*. A különböző elemek egyetlen totalitásba történő bevonása lesz annak a „világméretű egyenlőtlenségnek” az alapja, mely egyúttal az egyenlőtlen csere feltétele. Jó példája ennek a kelet-európai második (vagy örökös) jobbágyság, azaz az allódiások bevonásával kialakuló, jobbági robottal művelt nagybirtokrendszer, az aulikus arisztokrácia és a rendies társadalomszerkezet. Értelmezhetjük persze ezt a jelenséget a feudalizmus maradványaként is, ám valószínűleg közelebb járunk a valósághoz, ha azt mondjuk, Magyarország ezen a módon, mezőgazdasági termékek szállítójaként tudott beépülni a kapitalizálódó Európa munkamegosztási rendszerébe: így – és ezekkel a társadalmi következményekkel – válhatott a *kapitalista* világ gazdaság részévé.

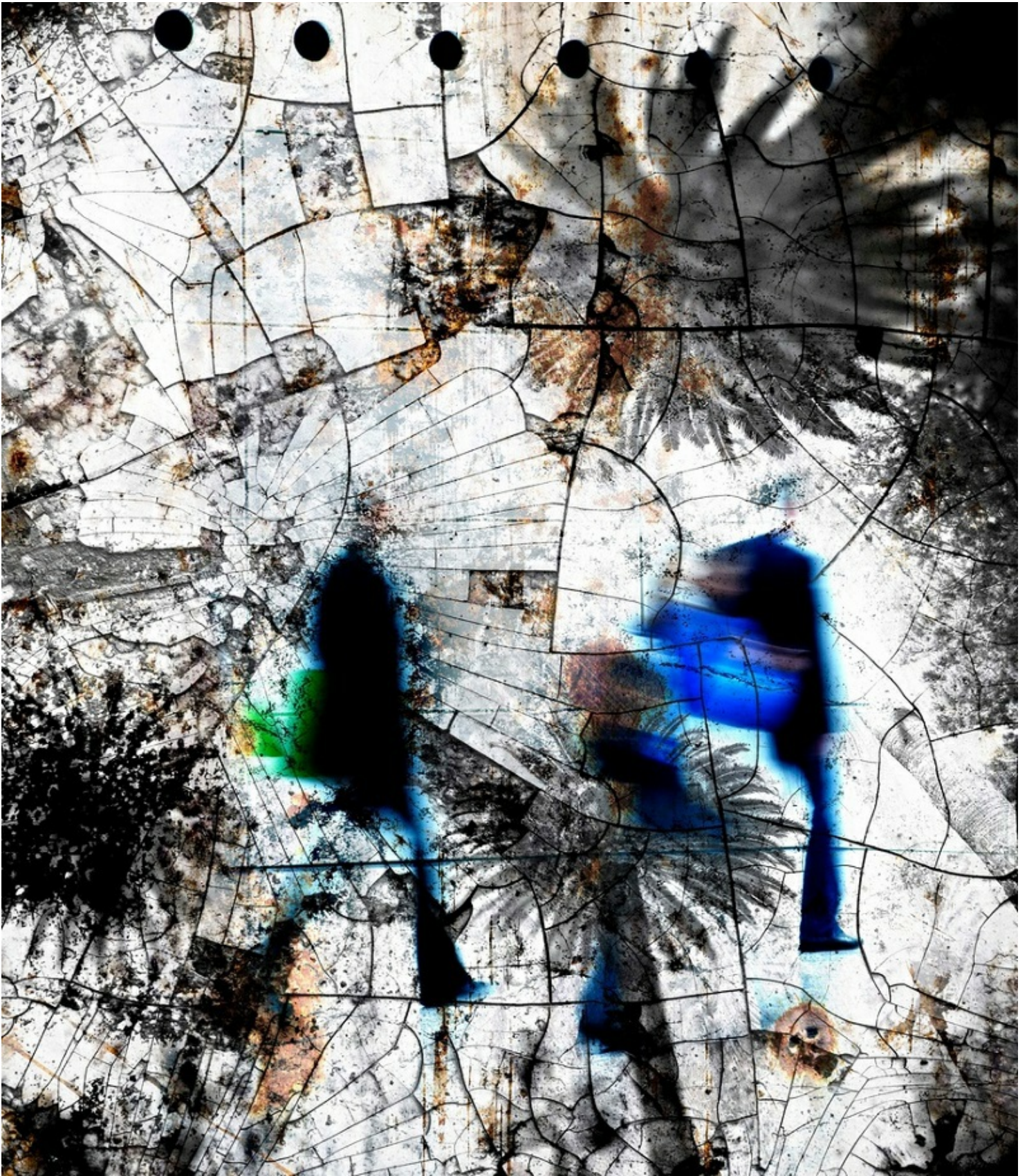
hihető és élhető perspektívák

Ha egy megújuló baloldali gondolkodás végre nem a szokásossá vált, köldöknéző magyar belterjességből, hanem a kapitalista világrendszerből indul ki, a fenti centrum/periféria viszonyra nagyobb figyelmet kell fordítania. Nem a kurucokra vagy a labancokra, hanem az *egészre*. Nem mintha azt gondolnám, hogy egy *magyar, nemzeti* baloldal önmagában megoldást tudna találni a (fél)periféria problémáira. De szemben az ún. balliberális, valójában neoliberalis táborral, mely a „szabad piac” tiszteletébe ájulva mindmáig nem volt hajlandó szembenézni sem a kapitalista világrendszer természetével, sem az EU – mára súlyos válsággá fokozódott – belső problémáival, tehát egy baloldali baloldalnak lehetne sansza hihető és élhető perspektívák felvázolására. Vagy legalább a harci trombiták recsegésének lecsendesítésére. Legalább nézzünk már józanul körül!

A józanságnak sansza lehetne a Fidessel szemben is, mely kétségkívül számot vetett a félperifériális helyzet és a kettős társadalom realitásával, de kizárólag a Nyugattal és az EU-val indulna harcba, méghozzá nemcsak gazdasági, de kulturális és politikai téren is. De nem ám valamiféle igazságosság, netán a kapitalizmuskritika jegyében. A Fidesz csak a kettős társadalom másik útjára lépett, és a *nemzeti tőkét* erősíténé. Ezt a nemzeti tőkét a szegények tökéletes negligálásával („útszélien hagyásával”), a nemzeti középosztályt tekintélyuralmi, rendies társadalom kiépítésével teremtené meg, s tenné mindezt olyan agresszív, homogenizáló neonacionalizmus zászlaja alatt, mely a modernizáció és a felvilágosodás egészét kérdőjelezi meg, arról nem is beszélve, hogy véres etnikai háborúk rémét vetíti előre. A Fidesz „rendszerváltása” ebből, és csak ebből áll. Most Magyarország kizsákmányolása ellen küzdünk, de ennek az árát is a társadalom fizeti meg, ahogy a megelőző rendszerváltását is. Akkor az Unió „keleti bővítését” a multinacionális cégek számára helyet teremtő dereguláció és privatizáció követelménye, munkahelyek tömeges felszámolása előzte meg, majd követte a rendkívül alacsony bérszínvonalra, azaz az olcsó munkaerőre alapozott termelés, a munkavállalói és szociális jogok megkurtítása, továbbá olyan egykori vezető iparágak keletre telepítése, melyek exporttermelő képességét a gyártáshoz szükséges nyugati import szinte lenullázza.

A baloldali válaszok megtalálásához, sőt a releváns kérdések felvetéséhez persze sok mindent végig kellene gondolni. Szóval dolgozni kellene, s nem olyan szösszenetekkel-röppentyűkkel előállni, *amilyen ez is itt*. Szükséges lenne átgondolni például a viszonyt az Unió szent tehenéhez. Nem gondolom, hogy az Unió felesleges teher, amitől szabadulni kellene. Szó sincs róla. De reformokra szorul, és reformja bizonyosan nem technikai kérdés immár.

Vessünk először egy pillantást az új, globális világrendre. A tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása egy decentrált és deterritorizált, „kormány nélküli kormányzáson” (*governance without government*) alapul: szerződéseknak, megegyezéseknek, kompromisszumoknak, üzletkötéseknek, feltételekhez kötött kölcsönöknek, továbbá állami, diplomáciai és katonai nyomásgyakorlásoknak, helyi háborúk szövevényének olyan nem intézményesült, egészében mégis kényszerítő erejű együttesén, mely fokozatosan az egész glóbuszt bevonja nyitott és folyamatosan terjeszkedő határai közé. Terjeszkedése nem azt jelenti, hogy anektálja vagy megsemmisíti a hatalmakat, amik útjába kerülnek, épp ellenkezőleg: megnyílik előttük, és bevonja őket a világgazdaság hálózatába.

Egyre nehezebb megmondani, hogy ebben a totális és folytonos áramlásban *hol* lenne pontosan, továbbá *miként* lenne azonosítható a centrum. Ez azonban nem a centrum erejének gyengülését jelzi. Az fejeződik csak ki benne, hogy az új, globális világrendben a mobilitás, az alkalmazkodás képessége, ha tetszik a megfoghatatlanság, a

kockázatok és a felelősség áthárításának képessége vált a siker forrásává. Ez pedig óhatatlanul a *territoriális, azaz helyhez és polgárai (választói) iránti felelősséghez kötött, demokratikus államok meggyengüléséhez vezetett*. Mára a kapitalista világgazdaság folytonos áramlása által körbemosott államok olyan nagyvállalatokká alakultak, melyek versenyt futnak egymással, melyikük tud kedvezőbb feltételeket nyújtani a bármikor továbblépni képes, mobil tőke számára. Ha elfogadjuk Polányi tézisét, hogy a modern világnak két szervező elve van – egyrészt a *szabad piaci verseny* intézményi keretének létrehozása és fenntartása, másrészt a *társadalom védelme* a szabad piac társadalom- és emberpusztító következményeivel szemben –, akkor nagyon úgy tűnik: jelenleg a tőke ünnepelheti önpusztító, mert rövidesen káoszba forduló győzelmét a társadalom, a társadalom állampolgárainak demokratikus politikai berendezkedése fölött.

a megvalósult neoliberális álom

Élesre akkor vált a kép, ha ezt megpróbáljuk rávetíteni az Európai Unióra. Láttuk: az, hogy nincs átfogó politikai struktúra alá rendelve, feltétele, nem pedig hiányossága a kapitalista világgazdaság működésének. És ez még inkább így van a világgazdaság mai, globális szakaszában. Talán kimondhatjuk: az egységes valuta és vámunió, az egységes piac a tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlásával, gyakorlatilag egy territoriális állam állam nélkül, egységes politikai struktúra az állampolgárok demokratikus nyomásának kitett költségvetés nélkül, zárt ajtó mögötti tanácskozásokkal, átláthatatlan egyeztetésekkel és kompromisszumokkal – *ez maga a megvalósult neoliberális álom*, a kapitalista világrendszer tökéletesített modellje.

Neoliberalizmus helyett beszélhetnénk persze – ahogy Habermas tette – *ordoliberalizmus*ról is. A többek között Walter Eucken, Franz Böhm, Wilhelm Röpke és A. von Rüstow nevéhez köthető ordoliberalizmus ugyanis nemcsak az NSZK, de az EU kialakulásában is alapvető szerepet játszott, s játszik ma is további alakulásában. Mivel megalkotói a náci Harmadik Birodalom rémségeit a Kommandowirtschaft, az állami túlhatalom és a politikai intervencionalizmus végső következményének tekintették, a vele szemben megfogalmazódó új berendezkedés alapját a szabad vállalkozásban és a szükségképpen velejáró szabad versenyben látták. De ellentétben a klasszikus liberalizmussal, az ordoliberalizmus olyan *szervezett liberalizmus*, melyben az állam feladata megteremteni az úgymond torzulásmentes verseny feltételeit, az esélyegyenlőséget biztosító szilárd kereteket. Ám az állam aktivizmusa a keretek megteremtésével befejeződik. Tevékenysége a továbbiakban arra korlátozódik, hogy felügyelje a gazdasági alkotmány betartását, ám magukba a folyamatokba nem avatkozik be, és tartózkodik az állami intervencionalizmus hagyományos eszközeitől is: az árak rögzítésétől, meghatározott gazdasági ágazatok támogatásától, a szisztematikus munkahelyteremtéstől vagy a gazdaságélénkítő állami intervencióktól.

Kétségtelen, hogy az NSZK „gazdasági csodáját” megalapozó erhardi gazdaságpolitika jórészt ezeken az ordoliberalis elképzeléseken alapult, de szó sincs arról, hogy a szervezett liberalizmus töretlenül érvényesült volna az NSZK történetében: a szabad piaci verseny intézményi keretének létrehozása és fenntartása mellett érvényesülni tudott a másik Polányi említette elv is: a társadalom védelme a szabad piac társadalom- és emberpusztító következményeivel szemben. Az ún. „rajnai kapitalizmus” konkrét társadalmi és politikai erőviszonyok terméke. Különösen a 60-as évek végétől, az SPD kormányra kerülésétől jól érzékelhető az ordoliberalizmus és a keynesi politika keveredése: a gondoskodó, jóléti állam működése, a szakszervezetek bevonása a vállalatirányításba, a Tőke és Munka között politikai eszközökkel létrehozott kiegyezés elképzelhetetlen lett volna a politikai küzdelmek és az állam intervencionalizmusa nélkül.

Hasonló kettősség volt megfigyelhető az EU történetében is. A Jean Monnet vezette föderalisták és az ordoliberalisok kezdettől másként ítélték meg a közös Európa tervét. A föderalisták a gazdasági integráció útján a politikai egyesítés, azaz a *társadalmi integráció* felé haladtak volna, az utóbbiak csak európai piacgazdaságot, az egységes piac és vámterület megteremtését célozták, azaz tisztán *piaci integrációt*. Ennek az eldöntetlen kettősségnek vetett véget a neoliberalizmus (globális) győzelme. Az új körülmények között az EU rigorózusnak tetsző, a nemzetállami intervenciókat tiltó versenyszabályozása csak azt jelentheti, hogy a „torzításmentes”, fair versenyben az európai centrum erősebb és hatékonyabb vállalatai szabadon érvényesíthetik érdekeiket a félperifériás régiókban, tekintet nélkül a társadalmi következményekre. És persze az EU versenyszabályozásának rigorozitása is kétséges. Mivel az Európai Bizottság versenyhatósága és a nemzeti versenyhatóságok közötti kompetenciaelosztás tisztázatlan, a tőke lobbicsoportjainak nyomása döntő szerepet játszik abban, mely vállalatfúziók megengedhetőek, hol lép fel a kartelltevékenység gyanúja, és mikor állnak fenn azok a kritériumok, melyek mégiscsak lehetővé teszik az állami támogatásokat, adókedvezményeket vagy állami garanciákat. Így aztán ma már nem is annyira arról van szó, hogy az ordoliberalizmus elvei szerint az európai törvénykezés teremti a versenyalapú rendet, hanem hogy a szabadon áramló tőke mintegy versenyezteti az „áruba bocsátott” nemzetállami szabályozásokat, hogy közülük a „legolcsóbbat” vásárolja meg.

Hozzáteszem, egyáltalában nem volt szükségszerű, hogy a kép ilyen sötétté váljon. Az Unió „alapító atyái” még tisztában voltak a kockázatokkal és a politikai-társadalmi felelősséggel. Már az 1957-es Római Szerződés preambuluma célként fogalmazza meg a különböző régiók közötti különbségek csökkentését, az elmaradott régiók felzárkóztatását, azaz a „harmonikus fejlődést”. A 60-as és 70-es évek fordulóján a monetáris unió tervének felmerülésével újra fokozott jelentőséget kapott a regionális fejlesztés intervencionalista, azaz nem tisztán piaci alapú megoldásának szükségessége, az 1973-as, ún. Thomson-jelentés pedig leszögezte: „Egyetlen közösség

sem tarthatja fenn magát és nem bírhat értelemmel a közösséghez tartozók számára, amíg sokaknak nagyon különböző életszínvonal adatik, és okuk van kételkedni abban a közös akaratban, hogy mindegyik tagállamnak segítsünk javítani polgáraik életfeltételein.” Végül – nem kis mértékben Delors tevékenységének köszönhetően – az Unió Regionális Fejlesztési Alapja mellett létrejött a Kohéziós Alap, és például a 2014–2020-as pénzügyi keret előirányzatai szerint ezek az alapok az Unió költségvetésének 33,9 %-a felett rendelkeznek. Ez azonban csak addig hangozhat meggyőzően, amíg nem tudjuk, hogy az Unió költségvetésének legnagyobb része, hozzávetőlegesen 75 %-a abból adódik, hogy mindegyik tagállam évente átutalja bruttó nemzeti jövedelmének (GNI) bizonyos százalékát. Ez a „bizonyos százalék” még soha nem haladta meg az 1 %-ot, míg az egyes tagállamokban átlagban a bruttó nemzeti jövedelem 49 %-a kerül újraelosztásra – (elvileg) a *társadalom* szükségletei szerint.

összeurópai érdek

Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet csak az *uniós polgárok* demokratikus politikai nyomása következtében változhat meg. De az is nyilvánvaló, hogy az Unió demokratizálása ellentétes a zárt ajtók mögött egyeztető politikai és gazdasági elitek érdekeivel, és konfliktusba kerül a *nemzetállamok polgárainak* érdekeivel. Magyarán: egyáltalában nem biztos, hogy komp-ország partot érése összeurópai érdek.

Ami a „két egyenrangú alkotmányozó szubjektum” habermasi elképzelését, az *uniós polgár* és a *nemzetállami polgár* perszónálunióját illeti, ez az elképzelés immár kevésnek tűnik. Habermas, akinek éppúgy vannak óvatos fenntartásai az „Európai Egyesült Államok”-kal, mint a „nemzetállamok Európájá”-val szemben, világosan látja, hogy Európa tartós politikai fragmentálódása ellentmondásban van a globális világrendszer hálózatos egységével.

De – talán pragmatikus, reálpolitikai megfontolásokból – nem megy tovább annál, mint hogy megkísérli alkotmányjogi megfontolások éteri magasába emelni a tényszerűen adott kettősséget. Meg lehet fogalmazni a normatív követelményt, hogy az alkotmányozó szubjektum az igazságot egyszerre tekintse két különböző perspektívából: „az uniós polgáréból, illetve egy meghatározott államnemzet tagjából. Ami egy nemzetállamon belül a közjót szolgálja, az európai szinten átváltozik partikuláris, a saját népére korlátozódó érdekáltalánosítássá, mely konfliktusba kerülhet... [az] európai léptékű érdekáltalánosítással.”

civilizatorikus vívmány

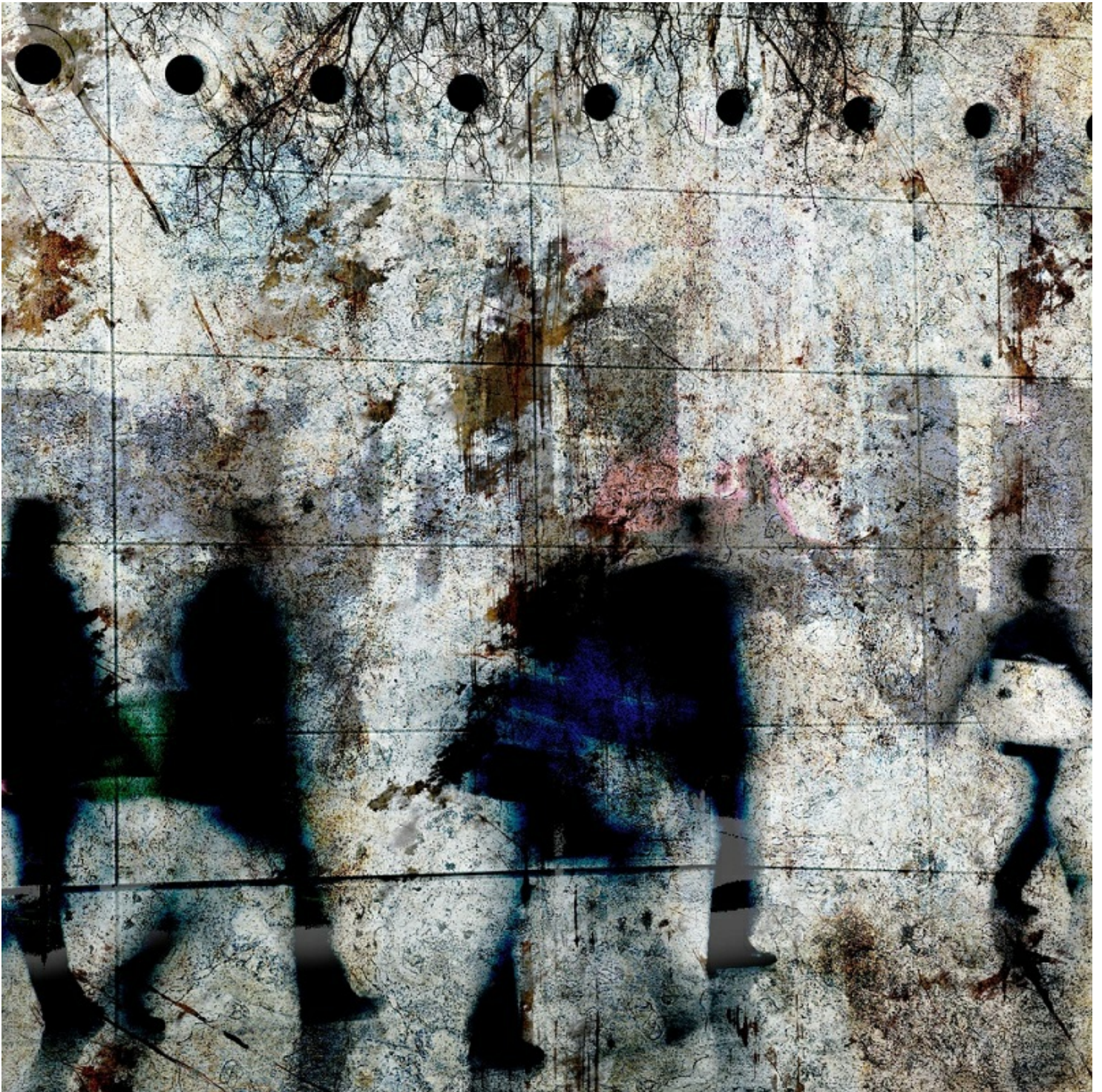
Egy szolidaritásra építő, nem a *munkaerőn*, hanem a *polgárok* demokratikus társadalmi integrációján alapuló európai állam minden bizonnyal civilizatorikus vívmány lenne. Olyan vívmány, melynek például lehetősége volna a jelenlegi menekültválság emberi kezelésére. De ami *van*, az sajnálatos módon másra utal. Európa egymással összefonódott politikai és gazdasági elitje semmilyen hajlandóságot nem mutat, hogy képviselje az európai *társadalom* „érdekáltalánosítását”. Az új nacionalista, jobboldali politikák térnyerése pedig arra utal, hogy ilyen

szándék a nemzetállamok polgáraiban sem buzog. Egy baloldali baloldalnak lenne tehát miről gondolkodnia és végre őszintén beszélnie.

Hogy az elmúlt évtizedek ideológiai sivataga után ilyen baloldali baloldalnak sikerül-e összeállnia, nem tudom, ahogy nem tudom azt sem, a kelet-európai félperifériáknak sikerül-e valaha is kilépniük félperifériális helyzetükből. Amiből akár azt a következtetést is levonhatja a tisztelt olvasó, hogy az egész eddigi felbuzdulás hiábavaló okoskodás volt. Talán igaza is van. Ám egy nem kevésbé merész, de legalább saját kompetenciánkhoz tartozó következtetés mégiscsak adódik. Lehet, hogy Kelet-Európa, jelesül Magyarország *gazdasági* értelemben nem tud kilépni félperifériális helyzetéből, lévén ez számtalan külső, a kapitalista világgazdaság egészéből adódó mozzanat függvénye. De ha – mondjuk egy új generáció – képes lenne őszintén számot vetni a félperifériás helyzettel és gazdasági-társadalmi következményeivel, talán enyhíteni tudnánk legalább az önsorsrontó politikai és kulturális csatározásokat.

Farkas Attila Márton tanulmánya (*Szittyá nacionalizmus vs birodalmi progresszizmus. Az öngyarmatosítás két formája Magyarországon*, Replika, 2011/2.), végigzongorázva a magyar nemzettudat kialakulásán és történetén, meggyőzően érvel amellett, hogy Bécs jozefinista kiszolgálója és a nemzeti-rendi ellenálló, a labanc és a kuruc, haza és haladás egész áldatlan honi kettőssége az európai centrum felől érkező kihívásra adott válasz. Mindkettő, „birodalmi progresszizmus és szittyá nacionalizmus”, egyaránt „jellegzetes *gyarmati* gondolkodásmódot és viselkedési mintákat képvisel”. Az előbbi „azért, mert az erőltetett kulturális importtal és a centrum szolgai utánzásával a provinciális tudatot (és vele a tényleges provincializmust) erősíti és tartósítja, az utóbbi pedig azért, mert 'benszüllött tudatot' reprezentál, és az országot egyfajta rezervátummá változtatná.”

És akkor idézzük még röviden Alekszandar Kjoszszvet, akire az öngyarmatosítás kapcsán Farkas A. M. is támaszkodott. A kelet-európai kultúrák identitását – mondja Kjoszszev – eleve a fájdalom és a szégyen, egy *globális hiány traumája* jellemezte. A trauma abban a váratlan felismerésben jelentkezett, hogy ami *érvényes* létezéssel rendelkezik, az nem Mi vagyunk, hanem a Másik: a felvilágosult Európa. Nem konkrét kulturális-civilizációs vívmányok hiányáról van itt tehát szó, hanem „mindennek” a hiányáról: az érvényes kulturális-civilizációs modell hiányáról. Azokban a kultúrákban, melyek ennek a hiánynak a megtapasztalására épültek, a modern, felvilágosult Európa szociális és szimbolikus rendjének átvételét nem az erőszakos gyarmatosítás eszközeivel kényszerítik tehát ki, de nem is a belső fejlődés eredményeként jön létre, hanem a centrum–(fél)periféria viszony termékeként. Európaiak *akarunk* lenni, megszüntetni a hiányt, amik *vagyunk*, szóval önmagunk ellenében, önmagunkat traumatizálva akarunk önmagunkká válni. Mindig újra szembesülve a hiány felszámolhatatlan voltával és a trauma terhével, mindez kiváltja a dühödt „csak azért sem” szittyá mentalitását.

A hiány nyomása alatt vagy az ígéret földjeként idealizáljuk Európát, vagy ránk nehezedő Idegenként, akivel szemben létrehozuk az idealizált Keletet, az épp elveszni látszó „gyökereket”. De akárhogyan is, végül mindig két szék között, a pad alatt találjuk magunkat – ha szabad ezt ilyen profán módon kifejeznem.

gyűlöletkultúra

Bibót idézve a „zsákutcás magyar történelmet”, az „eltorzult magyar alkatot” a „közösségi hazugságok rendszere” jellemzi, ez pedig – ahogy Kovács Gábor esszéjében olvashatjuk (*Traumák, vereségek és a nemzeti jellem*, Liget, 2015. március 31.) – létrehozza a frusztrációt és a frusztrációból származó *gyűlöletkultúrát*. Amihez csak annyit

tennék hozzá, hogy a gyűlöletkultúra lovagjai *önmaguknak* is hazudnak, vagy talán épp *önmaguknak* hazudnak elsősorban. Ha egy brit gyarmati tisztviselő a civilizáció és az egyetemes emberi fejlődés képviselőjének mondja magát a bennszülöttek között, akkor ezt bizonyos jó lelkiismerettel és mély meggyőződéssel teszi. Lehet, hogy nincs igaza, de biztosan nem hazudik. Nem mondható el ugyanez a liberális progresszió vagy a szittyá nacionalizmus kelet-európai képviselőjéről, aki mindig két szék közül, a pad alól kénytelen hirdetni igazát.

A világrendszer-elmélet biztos nem csodafegyver. De perspektíváját és kritikai szempontját átvéve a baloldali gondolkodásnak esélye lehet, hogy átmetsze a „közösségi hazugságok”, a – végül egészzé kerekedő – féloldali vakságok és süketségek évszázados rendszerét. Ez az esély, szó se róla, csekély. Nem kevesebbet feltételezne, mint egy új közbeszéd, egy új kultúra kialakulását.

kép | Steven Irwin, lensculture.com